

УДК: 37.034:37.3:398

*Надія Кудикіна,
доктор педагогічних наук,
професор Київського
університету ім. Б.Д. Грінченка*

ХАРАКТЕРИСТИКА ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНСТРУМЕНТАРІЮ ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ: ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Автор подає визначення понятійно-категоріального апарату дослідження процесу формування громадянськості особистості у процесі здобуття професійної освіти, доводить, що визначальним чинником педагогічного процесу вищого навчального закладу є особистість, яка здобуває професійну кваліфікацію.

Ключові слова: формування громадянської особистості, професійна освіта, вищий навчальний заклад.

Автор дает определение категориального аппарата исследования процесса формирования гражданской позиции личности в процессе получения профессионального образования, доказывает, что определяющим фактором педагогического процесса высшего учебного заведения есть личность, которая получает профессиональную квалификацию.

Ключевые слова: формирование гражданской позиции личности, профессиональное образование, высшее учебное заведение.

The author gives the definition of conceptual categorical set of researching civil right education in process of professional training; she proves that the personality is a determinant factor of pedagogical process at higher educational establishment that obtains professional qualification.

Key words: civil right education, professional training, higher educational establishment.

У студента вищого навчального закладу у процесі здобуття ним професійної освіти формуються різноманітні соціально важливі якості. Поміж інших своєю значущістю для майбутнього життя громадянина України і для суспільства вирізняється громадянськість – інтегрована соціальна якість особистості, яка передбачає відповідальне ставлення до реалізації людиною своєї місії громадянина-патріота. Означена якість не передається спадково, вона формується у два способи. За одним із них становлення громадянськості відбувається на емпіричному рівні як спонтанний, безсистемний процес. Інший шлях її формування передбачає спеціально організовану педагогічну діяльність – громадянське виховання.

У педагогічній науці сталим є таке визначення термінологічного словосполучення «громадянське виховання»: це педагогічний процес становлення свідомого, відповідального і компетентного громадянина-патріота, спрямований на саморозвиток і розбудову демократичного громадянського суспільства. [3, с. 149–150]. Результатом цього процесу є сформована громадянська зрілість особистості (П. Кендзьор).

Результативність цілеспрямованого виховання громадянськості студентів у педагогічному процесі вищого навчального закладу залежить від його наукового забезпечення. Педагогічні розвідки довели, що проблема громадянського виховання у час розбудови в Україні суверенної, правової, демократичної, соціальної держави є предметом наукових пошуків багатьох учених (І. Бех, М. Боришевський, І. Василенко, П. Волошин, П. Ігнатенко, Ю. Завалевський, І. Зязюн, О. Сухомлинська, О. Киричук, П. Кендзьор, В. Кремень, М. Левківський, О. Пометун, І. Тараненко, К. Чорна та ін.). Вона розробляється з урахуванням творчої спадщини відомих діячів культури і освіти минулого (Г. Ващенко, І. Волошин, Б. Грінченко, О. Духнович, І. Огієнко, С. Русова, Г. Сковорода, К. Ушинський, П. Юркевич та ін.). Теоретичним основам громадянського виховання школярів, розробленим на засадах гуманістичної педагогіки, одним з перших у вітчизняній педагогіці присвятив свої праці В. Сухомлинський.

Доведено, що цей аспект виховної роботи закладів освіти реалізується під впливом дії *закону залежності соціальної спрямованості виховання підростаючого покоління у його інституційних формах від суспільно-політичної організації суспільства*. Це об'єктивний закон, який визначає характер впливу державної влади країни на виховання дітей і молоді у дошкільних закладах, загальноосвітніх школах, закладах професійної підготовки всіх рівнів тощо. Дефініція «держава» у цій тезі поєднує в собі дві основні позиції: вона розуміється як сукупність людей, території, на якій вони проживають, і суверенної в межах цієї території влади; у цьому розумінні поняття «держава» є синонімом поняття «країна», а крім того як організація політичної влади більшості населення або частини суспільства, яка здійснює керівництво ним, організовує спільну діяльність людей і соціальних груп і здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими. [8, с. 389].

Цей закон репрезентує незмінну й однакову для всіх суспільно-історичних формацій залежність соціальної спрямованості виховання підростаючого покоління від того вектору державної влади (демократичного або недемократичного), що реалізується у суспільно-політичній організації суспільства.

Методологічною основою означеного закону є вчення про детермінізм, котрим визнається не довільний (визначений) характер буття речей, явищ, процесів, пояснюється природа і способи їх існування, при-

чини змін і перетворень. Детермінізм стверджує, що зміни будь-яких явищ об'єктивної реальності здійснюються під впливом зміни інших речей і явищ (причин), та в них закорінені, що спричиняє визнання закономірного і детермінованого перебігу соціальних, зокрема, й освітніх процесів.

Причинність в законі залежності соціальної спрямованості виховання підростаючого покоління розглядається як сукупність обставин, похідних від реалізації державної влади суспільства, які зумовлюють педагогічний наслідок. Як свідчить аналіз поняття «закон», детермінанта причинності є законоутворюючою, такою, що проявляється у змісті інших, різних за змістовим наповненням складових громадянського виховання, зокрема, таких, як його мета, завдання, організаційні форми і методи.

Підтвердженням дії закону залежності соціальної спрямованості виховання підростаючого покоління від суспільно-політичної організації держави є той факт, що у радянський час, з огляду на відому політичну ситуацію навіть поняття «громадянин» ігнорувалося педагогічною наукою і проблематика цього напряму офіційно не досліджувалася.

Наукові пошуки з різноманітних питань громадянського виховання актуалізувалися в умовах розбудови в Україні громадянського суспільства, для позначення якого в соціології використовується поняття «*соціальна держава*». Головним досягненням функціонування держави означеного типу є формування особистості, яка характеризується економічною і політичною активністю, впевненістю у своїх силах, здатністю самостійно приймати рішення, раціональністю мислення й поведінки, усвідомленням особистих інтересів. Найважливішими функціями соціальної держави є: справедливий перерозподіл доходів між різними соціальними верствами через запровадження прогресивного оподаткування; створення відповідних умов для розвитку особистості, її творчих здібностей; реалізація права на змістовну працю для кожної працездатної людини; високий рівень матеріального добробуту й задоволення духовних потреб; захист громадян від негативних аспектів механізму ринкової економіки; забезпечення економічної, соціальної та політичної стабільності суспільства та ін. Основними засобами реалізації таких цілей є: всебічний розвиток інститутів громадянського суспільства, сприятлива економічна, фінансова та соціальна політика, контроль громадянського суспільства за державою, формування систем моральних цінностей і норм, їх дотримання всіма громадянами, рівність усіх перед законом та ін. [8, с. 99–100].

Отже, дослідження проблеми громадянського виховання на засадах цінностей демократичного громадянського суспільства активізувалося у вітчизняній педагогіці з набуттям Україною незалежності і розбудовою соціальної держави. Проте ще невивченими залишається багато питань цього напряму, зокрема, формування громадянськості особистості у процесі здобуття професійної освіти.

Дослідження будь-якої наукової проблеми передбачає визначення пі-

знавального інструментарію. Такою функцією наділений понятійно-категоріальний апарат. У наукознавстві він визнаний одним із провідних пізнавальних засобів, що застосовуються в науковій праці і відіграє істотну роль в отриманні об'єктивно істинних наукових знань. За допомогою понятійно-категоріального апарату забезпечується оптимальний зв'язок засобів наукового пошуку і його результату, з'ясовується сутність пізнавального інструментарію і межі його продуктивного застосування, ефективність та відповідність завданням, що мають бути розв'язані дослідженням, визначається порівняльна пізнавальна цінність понять і категорій, на які спирається науковий пошук. Понятійно-категоріальний апарат організує і спрямовує пізнавальну діяльність на досягнення нових наукових результатів.

Метою даної публікації є визначення понятійно-категоріального апарату дослідження процесу формування громадянськості особистості у процесі здобуття професійної освіти.

Визначальним чинником педагогічного процесу вищого навчального закладу є особистість, що здобуває професійну кваліфікацію. Відтак, передусім наведемо зміст поняття *особистість*. У психологічній літературі означений феномен характеризується у взаємозв'язку з соціумом, а саме: людина як суб'єкт соціальних відношень і свідомої діяльності та як системна якість індивіда, що визначається його включеністю у соціальні зв'язки. Соціальні якості особистості формується у спільній діяльності і спілкуванні [7].

Людину як особистість характеризує система обумовлених життям у суспільстві ставлень, суб'єктом яких вона є. У процесі взаємодії із світом особистість виступає як цілісність, котра пізнання оточуючого середовища здійснює у єдності з переживанням.

Формування особистості як системної якості індивіда обумовлено тим, що людина у процесі спільної діяльності з іншими індивідами змінює світ і через ці зміни змінюється сама. У такий спосіб, на основі соціальної діяльності, вона формується як особистість.

Особистість характеризується спрямованістю – стійкою системою домінуючих мотивів – інтересів, переконань, ідеалів, прагнень, уподобань тощо. Через них реалізуються потреби людини.

Для розвиненої особистості притаманна самосвідомість.

Суб'єктивно для індивіда особистість концептуалізується як його Я-концепція – система уявлень людини про саму себе, яка охоплює усвідомлення власних фізичних, інтелектуальних, особистісних особливостей та інших якостей, а також і домагань. До складу Я-концепції входить крім того самооцінка, а також вибіркоче сприйняття і інтерпретація тих впливів, які здійснюють на неї обставини. Співвіднесення образу «Я» з реальними обставинами життя індивіда дозволяють особистості змінювати свою поведінку і реалізовувати цілі самовиховання й самовдосконалення.

Для розвитку індивіда актуальною є соціально детермінована «потреба бути особистістю», що реалізується у процесі соціально значимої діяльності [7, с. 189].

Представники гуманістичної психології визначають особистість як здатність людини до самоактуалізації. Самоактуалізація при цьому розуміється не просто як стихійне зростання, а як самопізнання, саморефлексія, що ведуть до плідної самотворчості. Самоактуалізація особистості – це вміння злитися зі своєю внутрішньою природою, вибрати свою мотивацію, здатність постійно розгортати свої потенції [11, с. 458].

Громадянськість як інтегрована якість особистості базується на соціальній відповідальності людини. Соціальна відповідальність – це зобов'язання особистості щодо виконання встановлених соціальних завдань і зобов'язань, а також необхідна міра моральної, матеріальної, адміністративної, карної або іншої відповідальності за їх невиконання [10, с. 59].

Відповідальність виникає на основі соціальних норм і реалізується як через певні форми контролю (громадська думка, статут, закон), так і через усвідомлення суб'єктами духовно-практичної діяльності своєї суспільної ролі [11, с. 87].

Психологічним механізмом внутрішньої регуляції соціальної відповідальності є *інтернальний локус контролю* (від лат. *locus* – місце) – стійка якість характеру особистості, сутність якої – здатність людини пояснювати та пов'язувати події, що відбуваються з нею, зі своїми цінностями, поведінкою, ставленнями, прагненнями тощо [10, с. 214].

У довідниковій літературі також наголошується, що відповідальність є категорією, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства. [6, с. 49]. Означене зумовлює необхідність звернутися у дослідженні проблеми громадянського виховання студентів до поняття «суспільство». *Суспільство* однією з основоположних категорій соціальної філософії, соціології та педагогіки. В широкому розумінні, «суспільство» – якісно відмінне від природи, багатомірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції, пізнання), в яких знаходить свій вияв всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей. У вузькому розумінні, суспільство: а) діахронічно чи синхронічно фіксований соціальний організм; б) відносно самостійний і цілісний момент такого організму; в) спільна основа, поле перетину і накладання індивідуальних дій людей [11].

Принципово важливою в аспекті проблеми формування громадянськості молодого людини є зорієнтованість філософського розуміння категорії «суспільство» на з'ясування єдності, своєрідності всіх наріжних форм, рівнів і аспектів взаємовпливу та взаємоперетворення індивідуального й соціального, розв'язання суспільних та особистісних (в їх взаємозалежності) смисложиттєвих проблем, вироблення орієнтирів екзистенційного харак-

теру і виявлення таких умов вільної самоідентифікації та самореалізації людини, за яких зберігається і вдосконалюється суспільство як продукт взаємодії людей, система соціальних зв'язків, що утворює основу і середовище власне людської життєдіяльності. Саме під таким кутом зору філософія розглядає суспільство як сукупність індивідів, що об'єднуються для задоволення соціальних потреб. Якісно визначеними історичними ступенями розвитку суспільства є його суспільно-економічні формації [11, с. 620]. Їх своєрідність позначається на процесі формування громадянськості студентів вищого навчального закладу.

Суспільство можна охарактеризувати як цілісну динамічну самоврядовану систему. Цілісність системи означає, що в ній кожний елемент виконує певну соціальну значущу функцію, всі елементи пов'язані між собою відношеннями залежності [12, с. 29]. Відношення членів суспільства реалізуються у процесі їх життя. Тому формування громадянськості у студентів необхідно розглядати в контексті поняття *суспільне життя*. У вищому професійному навчальному закладі суспільне життя розглядається як реальний, органічно цілісний процес навчання, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (студентів, науково-педагогічних працівників, керівників виробничої практики, керівництва ВНЗ, соціальних партнерів тощо), що відбувається у конкретно-історичних умовах і характеризується певною системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення дійсності майбутніми фахівцями. Специфічною рисою суспільного життя студентів професійного навчального закладу є єдність матеріального і духовного, стихійного і свідомого начал.

Атрибутивною ознакою суспільного життя професійного навчального закладу є його дисперсність. За такого підходу воно постає як сукупна життєдіяльність усіх охоплених ним індивідів, їх самоідентифікації, самоствердження і самореалізації, в ході яких кожен з цих індивідів відкриває себе і збагачує інших своїм, тільки йому притаманним екзистенційним (специфічно людським) досвідом існування у світі [11, с. 619].

Громадянськість як сукупна особистісна якість окремих індивідів професійного навчального закладу постає як коливання певної статичної величини біля її пересічного рівня, тобто як дисперсний вияв її, що ускладнює сприйняття і усвідомлення студентом проявів цієї якості.

Соціальні якості особистості у суспільному житті професійного навчального закладу формуються через «соціальні зв'язки», процесуальною основою яких є взаємодія індивідів. *Взаємодія* трактується як будь-яка поведінка індивіда, що має значення для інших індивідів або суспільства у цілому. Соціальна взаємодія розгортається у двох площинах. Одна з них характеризується як *об'єктивна*, інша як *суб'єктивна*. «Об'єктивною стороною взаємодії виступають зв'язки, незалежні від окремих людей, але такі, що опосередковують і контролюють зміст і характер їхньої взаємодії.

Під суб'єктивною стороною розуміється свідоме ставлення індивідів

один до одного. Суб'єктами соціальної взаємодії виступають насамперед люди з їх творчим потенціалом. Соціальна взаємодія реалізуються, за правилом, через міжособистісні (або соціально-психологічні) відносини, що складаються в конкретних соціальних спільнотах у певний момент часу. [12, с. 31].

Чільне місце у формуванні особистісних якостей індивіда, зокрема його громадянськості, мають соціальні зв'язки у групі. Е. Дюркгеймом група розглядається як джерело виникнення і формування соціальних норм.

Загальнонаукове поняття *норма* є значущим щодо наукового дослідження процесу формування громадянськості у студентів вищого професійного навчального закладу, оскільки з огляду на психологічне тлумачення провідної щодо прояву громадянськості якості – соціальної відповідальності, дана категорія розуміється як самоконтроль суб'єкта з точки зору виконання ним прийнятих у суспільстві норм і правил. [4, с. 224].

Норми наділені важливими як соціальними, так і іншими, зокрема виховними, функціями. Так, вони регулюють соціалізацію індивіда; сприяють інтеграції індивідів у суспільство, контролюють побутову і громадянську поведінку тощо. Згідно з філософським принципом деонтичної повноти, нормативним кодексом охоплені всі види людської діяльності.

«Норма» у філософії науки – це органічна частина *оцінки*. Оцінка завжди передбачає відповідність людської діяльності, ставлень, стосунків, особистісних якостей тощо нормі. У свою чергу поняття «оцінка» семантично пов'язане з дефініцією *цінності*. Обернення цінностей на норми є повсякденною практикою людського буття. Філософи зазначають: через ціннісно-нормативні системи знаходять свій остаточний вияв смислові структури людської культури.

Відтак, у дослідженні процесу формування громадянськості студентів вищого навчального закладу чільне місце має належати категоріям *норма*, *цінності* і *оцінка*. Педагогічна та міжособистісна оцінка діяльності громадянського змісту, ставлення до неї студентів професійних навчальних закладів сприяє інтеріоризації соціальних цінностей, норм і правил.

Розглядаючи умови, за яких реалізується і формується громадянськість людини, психологи зазначають, що її становлення як риси особистості відбувається лише у процесі *спільної діяльності* людей. У процесі спільної діяльності студентів соціальна відповідальність в контексті прояву їх громадянськості здійснює значний вплив на людську особистість: вона є важливим морально-етичним регулятором міжособистісних стосунків, стимулятором активної діяльності студентів на благо суспільства, запорукою їх духовної праці та ініціативи.

Відтак, у теоретичному забезпеченні процесу формування громадянськості студентів в практиці професійної освіти базовим поняттям є дефі-

ніція діяльність.

Психологічними дослідженнями [1, 2, 5, 9] доведено, що діяльність людини є складним процесом, до розгляду якого доцільно застосовувати системний підхід – особливу стратегію наукового пізнання, яка орієнтує дослідників на розгляд діяльності як складної системи. Застосування системного підходу до розгляду діяльності як фактора і умови формування громадянськості зумовлює необхідність реалізовувати певні методологічні принципи наукового пошуку, які забезпечують системну спрямованість дослідження. До них належать: принцип цілісності, згідно з яким діяльність виступає як щось розчленоване на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле; принцип примату цілого над його складовими частинами, який означає, що ціле визначає функції як окремих компонентів, так і системи взагалі; принцип ієрархічності, який постулює субстанційну відносність розрізнення діяльності як системи на елементи, оскільки кожен елемент може виступати складним об'єктом і бути системою нижчого рівня в той час, як кожна система – виступати елементом системи більш високого рівня, внаслідок чого предметна область теорії діяльності набуває вигляду деякої ієрархії систем; принцип полісистемності, за котрим діяльність як складний об'єкт може розглядатися як деяка сукупність систем, вписаних одна в одну [11, с. 584].

Розгляд категорії «діяльність» на засадах системного підходу дозволяє виділити в її структурі низку взаємопов'язаних компонентів, зокрема таких: мотиваційний, цільовий, когнітивний, процесуально-операційний, контрольно-оцінний, результативний. Основними видами діяльності, котрий сприяє формуванню громадянськості у студентів вищих навчальних закладів є *навчально-пізнавальна і соціально-гуманітарна*. Остання з них є різновидом діяльності, у змістовому наповненні якої виокремлюється соціальна активність, у процесі якої студенти проявляють риси громадянина. З цього випливає і особливе значення соціально-гуманітарної діяльності у формування громадянськості студентів. Специфіка впливу навчально-пізнавальної і соціально-гуманітарної діяльності на особистість в тому, що в кінцевому результаті під їх впливом у студентів має сформуватися сума особистісних якостей, зокрема соціальна відповідальність, через які забезпечується формування громадянськості молоді людини.

Отже, в статті, відповідно до її мети, наведена дефінітивна характеристика філософських, соціологічних, психологічних і деяких педагогічних термінів, котрі виконують функцію понятійно-категоріального апарату дослідження процесу формування громадянськості особистості у процесі професійного становлення студента. Проте, основні педагогічні поняття, що найчастіше вживатимуться у дослідженні, з огляду на їх значний обсяг, розкриватимуться у подальших публікаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – 320 с.
2. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1957. – 517 с.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний редактор В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
4. Краткий психологический словарь / Ред. сост. Л.А. Карпенко. Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2 изд., расш., испр. и доп. – Ростов на Дону: Феникс, 1998. – 512 с.
5. Леонтьев. А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат. 1977. – 575 с.
6. Професійна освіта. Словник: Навч. посіб. / Уклад. С.У. Гончаренко та ін.; За ред. Н.Г. Ничкало. – К.: Вища шк., 2000. – 380 с.
7. Психологический словарь / Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещеренова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Педагогика, 1996. – 440 с.
8. Соціологічна енциклопедія / Укладач В.Г. Городяненко. – К.: Академ-видав, 2008. – 456 с.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1946. – 704 с.
10. Управління людськими ресурсами: (Понятійно-термінол. слов.): Навч посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. Г.В. Фокіна, В.О. Антонюка, М.Ф. Головатого. – К.: МАУП, 2006. – 496 с.
11. Філософський енциклопедичний словник. Довідкове видання / За ред. В.І. Шинкарука.– Київ: Абрис, 2002. – 742 с.
12. Юрженко Л.В. Соціальна структура суспільства: Навч. посіб. / Автор передм. І. Хоменко. – К.: 2005. – АПСВ. – 295 с.